

ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

ТРИКОЗ СНІЖАНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК: 376 – 056.36:376.032:159.935] – 053.4

**КОРЕКЦІЯ СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ РОЗУМОВО
ВІДСТАЛИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ ДИДАКТИЧНИХ
ІГОР ТА ВПРАВ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ 2012

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Хохліна Олена Петрівна,
Національна академія внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут права та
психології, кафедра психологічних дисциплін,
професор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Синьов Віктор Миколайович,
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова, Інститут
корекційної педагогіки та психології, директор;

кандидат педагогічних наук, доцент
Вержиковська Олена Миколаївна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
кафедра психолого-медико-біологічних
основ корекційної роботи, завідувач.

Захист відбудеться «15» травня 2012 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.01 в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9), зала засідань.

Автореферат розіслано «14» квітня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.М. Таранченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Найважливіша мета корекційного навчання полягає у підготовці дітей із порушеннями розвитку до самостійної життєдіяльності, інтеграції в сучасну систему суспільних відносин. Рання педагогічна корекція, подолання та попередження відхилень у розвитку є визначальною умовою для досягнення цієї мети. Особливе значення для психічного розвитку дитини, зокрема з порушеннями розумового розвитку, має сенсорне виховання.

Проблема сенсорного виховання – одна з найактуальніших у педагогіці раннього розвитку. Психічні процеси, відчуття та сприймання забезпечують сенсорно-перцептивний рівень відображення навколишньої дійсності в образній формі, який, власне, є безпосереднім, чуттєвим, тим, що виконує регуляцію актуальних дій суб'єкта (Б. Ломов). Таке відображення дійсності складає основу формування пізнавальної діяльності (Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн та ін.) і, насамперед, мислення. Тому розробка проблеми сенсорного виховання є необхідною умовою підвищення рівня розумового розвитку підростаючого покоління.

Відіграючи важливу роль у вихованні загалом (розумовому, фізичному, естетичному тощо), розвиток сенсорних процесів має суттєве значення для удосконалення практичної діяльності суб'єкта, оскільки “будь-яка доцільна дія регулюється чуттями” (І. Сеченов), а для її регуляції “потрібні складні механізми зворотної аферентації” (П. Анохін), “сенсорної корекції” (Н. Бернштейн) та ін. Відтак, сенсорне виховання дитини є необхідною умовою формування у неї предметної-практичної та інших видів діяльності, що особливо важливо для трудового виховання. При здійсненні найпростіших практичних дій необхідно враховувати властивості предметів (розмір, форму, фактуру тощо), які орієнтують та регулюють дії людини. Чим складніші трудові операції, тим більше вимог до визначення властивостей предметів, що сприймаються. Сучасна автоматизація та комп'ютеризація виробництва зумовлюють необхідність удосконалення людського сприймання. Адже саморегулюючі виробничі машини виконують фізичну працю, частково – керівну функцію, але за людиною залишається контролююча функція, здійснення якої базується на основі сприймання сигналів різної модальності та оцінювання їх значення для коригування виробничого процесу.

Таким чином, сенсорне виховання є невід'ємною складовою та основою розвитку підростаючого покоління, засвоєння суспільного досвіду, успішного шкільного навчання та ефективної підготовки до самостійної життєдіяльності. В цьому контексті особливе значення відводиться сенсорному розвитку дитини, що розглядається найбільшою мірою в аспекті теорії розвитку сприймання як формування та удосконалення перцептивних дій (Ш. Абдулаєва, В. Аванєсова, Б. Анан'єв, З. Богуславська, Л. Веккер, Л. Венгер, О. Войлокова, І. Волобуєва, О. Єкжанова, О. Запорожець, В. Зінченко, М. Лісіна, М. Поддяков, А. Ружьська, А. Усова та ін.). Формування ж перцептивних дій передбачає опанування перцептивних

операцій (дій обстеження) відповідно до засобів (знарядь) – сенсорних еталонів, за допомогою яких виявляються властивості та особливості об'єктів, та завдань (пошук, виявлення, розрізнення, ідентифікація тощо) (Л. Венгер). Центральне місце у теорії розвитку сприймання шляхом формування та удосконалення перцептивних дій посідає ідея О. Запорожця щодо засвоєння дітьми “сенсорних еталонів” – систем чуттєвих властивостей предметів, до яких належать кольори спектру, система геометричних фігур, фонем, система музичних звуків та ін. Загалом, сенсорне виховання розглядається як процес формування в дитини відчуття та сприймання, здатності (умінь) точно та повно відобразити предмети, виділяти їх властивості та відношення (колір, форму, розмір, розташування у просторі та ін.).

На основі ідеї Л. Виготського, О. Леонтьєва, П. Гальперіна та ін. про інтеріоризацію, тобто процесу перетворення зовнішніх, реальних дій із предметами у внутрішні, психічні, визначено механізм формування перцептивних дій як такий, що здійснюється за допомогою активних рухів рецепторних апаратів, і надалі – до згорнутих форм, що не утримують зовнішніх рухів (О. Запорожець). Відтак, постає необхідність вивчення тих видів практичної діяльності, які є вихідним пунктом у формуванні перцептивних дій, а також умов та етапів інтеріоризації, співвідношення вікового та функціонального розвитку сприймання.

Закономірності навчання дітей сприймання послідовно реалізуються в дошкільній дидактиці – у спеціально розробленому змісті та методичних засобах розвитку сприймання. Доведено, що за відсутності спеціально організованого сенсорного виховання розвиток дитини уповільнюється і не завжди досягає рівня, необхідного для подальшого розвитку у неї пізнавальної діяльності, успішного шкільного навчання, підготовки до фізичної та розумової праці, важливою складовою яких є сприймання (О. Катаєва та ін.).

Проблема сенсорного виховання, зокрема в аспекті розумового розвитку та підготовки до життя, особливо актуальна щодо дітей з вадами інтелекту. Так само, спеціально організоване навчання та виховання у розвитку розумово відсталої дитини відіграють ще більшу роль, аніж у розвитку нормальної дитини (Л. Виготський, О. Войлокова, О. Єкжанова, Л. Занков, О. Катаєва, І. Соловйов, О. Стребелева, Ж. Шиф та ін.).

Ефективність корекції розвитку розумово відсталих дітей значною мірою залежить від раннього залучення до навчально-виховного процесу, цілеспрямованого ознайомлення з навколишнім світом. Це передбачає спеціальну організацію чуттєвого пізнання на основі розвитку сенсорно-перцептивної сфери, оскільки недоліки сприймання є специфічною закономірністю аномального розвитку (В. Лубовський). Окрім того, результати спеціальних досліджень свідчать, що у розумово відсталих дітей наявні вади та особливості сприймання (К. Вересотська, О. Гаврілушкіна, С. Давидова, О. Єкжанова, О. Катаєва, С. Кім, А. Обухівська, Б. Пінській, В. Петрова, С. Рубінштейн, О. Стребелева та ін.). Це враховується у

корекційно-розвивальній та навчально-виховній роботі та програмах розвитку дошкільників. При цьому слід зазначити, що вивчення сенсорно-перцептивної сфери цієї категорії дітей здійснювалося опосередковано, через призму забезпечення корекції та розвитку розумової сфери та формування предметно-практичної діяльності. На сьогодні у системі дошкільного виховання розумово відсталих дітей сенсорне виховання передбачає ознайомлення із системами сенсорних еталонів і формування різноманітних способів обстеження предметів; організацію обстеження дітьми властивостей предметів та їх відношень. Завдання сенсорного виховання більшою мірою розв'язуються у процесі навчання дітей малювання, конструювання, математики, ігрової діяльності. Необхідні дидактичні матеріали та методи розвитку сприймання добираються кожного разу у відповідності до зазначених видів діяльності та не мають системного характеру. Водночас, недосконалість сприймання розумово відсталих старших дошкільників і молодших школярів свідчать про необхідність спеціально організованого сенсорного виховання дітей цієї категорії.

Системного дослідження проблеми сенсорного виховання дошкільників з вадами інтелекту на основі вивчення особливостей та рівнів їхнього сенсорного розвитку – сформованості сприймання як дії, що характеризується специфічними завданнями, засобами та операціями; розробки та впровадження у навчально-виховний процес відповідного педагогічного забезпечення, в основу якого покладалась би спеціально розроблена система дидактичних ігор та вправ, достатня для формування у дітей перцептивних дій, ще не проводилось.

Враховуючи актуальність та недостатню розробленість проблеми, було визначено тему дослідження: **«Корекція сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників засобами дидактичних ігор та вправ».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано згідно з тематичним планом науково-дослідних робіт Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, напрям: «Реформування змісту спеціальної освіти дітей з особливими потребами», комплексна тема лабораторії олігофренопедагогіки: «Науково-методичне забезпечення навчання розумово відсталих дітей різних вікових груп» (реєстраційний номер 0109U000286).

Тему дисертаційного дослідження узгоджено на засіданні Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 8 від 25. 10. 2011 р.).

Мета дослідження – розробка системи педагогічної роботи з сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників засобами дидактичних ігор та вправ, спрямованих на формування перцептивних дій.

Відповідно до мети було визначено наступні **завдання**:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної та методичної літератури дослідити стан розробленості проблеми сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників.

2. Виявити особливості сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників.

3. Розробити систему корекційних занять з сенсорного розвитку розумово відсталих дітей дошкільного віку на основі використання дидактичних ігор та вправ.

4. Експериментально перевірити ефективність розробленої системи занять з забезпечення сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників.

Об'єкт дослідження – сенсорний розвиток розумово відсталих дошкільників.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні засоби корекції сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників.

Теоретико-методологічною основою дослідження слугували положення теорії пізнання про відчуття та сприймання, як основу емпіричного, чуттєвого пізнання, його орієнтувальну та регулюючу функції; теорія сенсорного виховання як формування перцептивних дій (О. Запорожець, В. Зінченко, Л. Венгер та ін.); теорія культурно-історичного розвитку дитини (Л. Виготський); ідея інтеріоризації зовнішнього у внутрішнє (Л. Виготський, О. Леонтьєв, П. Гальперін); системний та діяльнісний підходи у психології та педагогіці (Б. Ломов, К. Платонов, О. Леонтьєв, Ю. Бабанський, В. Синьов, С. Гончаренко та ін.); положення про загальні та специфічні закономірності психічного розвитку аномальної дитини (В. Лубовський); уявлення про структуру дефекту, в тому числі розумово відсталої особи (Л. Виготський); положення про принципову можливість розвитку розумово відсталої дитини; про провідну роль корекційно-розвивального навчання у розвитку аномальної дитини (Л. Виготський); поняття про корекцію у дефектології (В. Баудіш, В. Синьов, Б. Тупоногов, О. Хохліна та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання окреслених завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних методів, зокрема:

теоретичні: аналіз та узагальнення даних загальної та спеціальної психолого-педагогічної та методичної літератури стосовно сенсорного виховання та сенсорного розвитку дошкільників;

емпіричні: спостереження за учбовим процесом у дошкільних закладах з метою виявлення особливостей сенсорного розвитку дошкільників, бесіди з дефектологами та вихователями спеціальних дошкільних установ щодо сенсорного розвитку та виховання дітей; констатувальний та формувальний експерименти.

Для аналізу емпіричних даних на констатуючому та формуючому етапах дослідження використовувався їх якісний та кількісний аналіз.

Експериментальна база дослідження. Дослідженням було охоплено 67 дітей, з них 47 дошкільників з розумовою відсталістю спеціалізованого дитячого закладу № 569 (м. Київ), дитячої дошкільної установи № 374 (спеціалізовані групи) (м. Харків), 20 дітей з нормальним інтелектом дошкільної установи № 41 (м. Київ).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше:

- теоретично обґрунтовано та розроблено спеціальну систему корекційних занять з сенсорного розвитку розумово відсталих дітей дошкільного віку на основі використання дидактичних ігор і вправ, спрямованих на поетапне формування перцептивних дій з урахуванням їх структури (завдання, засоби, операції), рівня та особливостей їх прояву у дітей;

- визначено показники, критерії та рівні сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників;

уточнено та доповнено:

- наукові дані про особливості сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників у контексті теорії формування перцептивних дій;

подальшого розвитку набули:

- педагогічні умови сенсорного виховання розумово відсталих дітей у спеціальному дошкільному закладі.

Практичне значення здобутих результатів полягає у розробці системи корекційних занять із сенсорного розвитку розумово відсталих дітей, що може застосовуватись у роботі спеціальних дошкільних навчальних закладів та в умовах родинного виховання; при діагностиці психічного розвитку розумово відсталих дошкільників; для розроблення навчально-методичних посібників для корекційних педагогів та вихователів, для студентів-дефектологів.

Основні результати дослідження були використані при створенні навчально-виховної програми «Сенсорне виховання» для дошкільних навчальних закладів для розумово відсталих дітей, навчально-методичного комплексу «Сенсорне виховання розумово відсталих дітей у спеціальних дошкільних закладах» (методичні рекомендації та дидактичний матеріал), які впроваджено в практику роботи дошкільних навчальних закладів для розумово відсталих дітей (комісія спеціальної педагогіки Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (протокол № 1 від 10 квітня 2012 р.)).

Вірогідність наукових положень та висновків дослідження забезпечується теоретичною обґрунтованістю вихідних положень, використанням комплексу методів, адекватних меті, предмету, об'єкту та завданням, достатнім обсягом фактичного матеріалу, кількісним та якісним аналізом здобутих результатів.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом обговорення основних теоретичних положень дисертації та практичних рекомендацій на засіданнях лабораторії олігофренопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, педагогічних нарадах дошкільних навчальних закладів, семінарах з практичними працівниками. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин (м. Київ, 1994 р.), науково-звітній конференції Інституту дефектології АПН України «Психолого-

педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами” (м. Київ, 1995 р.), симпозіумі психолого-педагогічних проблем сучасної дефектології “Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні” (м. Київ, 1996 р.), (м. Дніпропетровськ, 1999 р.), (м. Слов’янськ, 2000 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом” (м. Ужгород, 2003 р.), міжнародних науково-практичних конференціях Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (м. Київ, 2010 р.), на науково-практичній конференції Інституту спеціальної педагогіки НАПН України “Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови” (м. Київ, 2010 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження висвітлено у 19 публікаціях (17 одноосібних публікацій, 2 у співавторстві), з яких 12 опубліковано у фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (157 найменувань), додатків на 43 сторінках. Повний обсяг складає 210 сторінок, з них основний зміст роботи викладено на 151 сторінці. У роботі подано 19 таблиць, 6 рисунків на 9 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його мету, завдання, об’єкт та предмет; охарактеризовано теоретико-методологічні основи дослідження, розкрито наукову новизну та практичну значущість одержаних результатів, наведено дані щодо їх апробації.

У першому розділі – «**Теоретико-методичний аналіз сучасного стану дослідження проблеми сенсорного виховання розумово відсталих дітей**» – проаналізовано загальну та спеціальну психолого-педагогічну літературу з проблем сенсорного виховання дошкільників, викладено результати аналізу концептуальних підходів до сенсорного виховання, визначено методологічну значущість та продуктивність теорії розвитку сприймання як формування перцептивних дій, означено сучасний стан сенсорного виховання розумово відсталих дошкільників.

Сенсорне виховання дошкільника, як зазначено в наукових літературних джерелах, спрямоване на розвиток відчуття та сприймання, тобто на забезпечення його сенсорного-перцептивного розвитку. Теорія сенсорного виховання базується на розумінні закономірностей психічного розвитку як процесу засвоєння дитиною суспільно-історичного досвіду людства, зафіксованого у продуктах матеріальної та духовної культури (Л. Виготський, О. Леонт’єв). Сенсорний розвиток у цьому контексті розглядається як процес засвоєння суспільного сенсорного досвіду, що, відповідно веде до формування уявлень про зовнішні властивості предметів (О. Запорожець, Д. Ельконін, М. Лісіна, П. Гальперін, В. Давидов).

Дослідження закономірностей розвитку сприймання в онтогенезі дали підставу визначити, що розвиток сприймання відбувається шляхом

формування перцептивних дій (О. Запорожець, В. Зінченко, Л. Венгер, Б. Ананьєв, Д. Ельконін, Ф. Розенфельд, Б. Ломов, І. Соловйов та ін.). У розвинутому стані перцептивні дії – це дії обстеження та співставлення об'єктів з сенсорними (суспільно виробленими) еталонами.

Розвиток чуттєвого пізнання дитини було покладено у основу багатьох педагогічних систем, що поставали з педагогічної практики та відповідали віковим особливостям дітей. Автори цих систем, починаючи з Ф. Фребеля, М. Монтесорі, С. Русової, Ю. Фаусек і Є. Тіхеєвої та ін., розробляли зміст та методи ознайомлення дитини зі світом речей та їх властивостями. Конкретні досягнення у галузі розвитку процесу сприймання, з часом досить істотні, не приводили до очікуваного загального розвитку дитини. Це стало підставою для того, щоб на рівні психолого-педагогічних досліджень, розглядати питання сенсорного розвитку та сенсорного виховання дітей дошкільного віку (О. Запорожець, Л. Венгер, А. Усова, Н. Сакуліна).

Виходячи з концепції культурно-історичного розвитку психіки дитини (Л. Виготський), було розроблено систему сенсорного виховання шляхом формування перцептивних дій на засадах формування діяльності, мовлення та мовленнєвих форм мислення (О. Запорожець, В. Зінченко, Л. Венгер та ін.). Відповідно до етапів становлення перцептивних дій, завданнями сенсорного виховання дошкільників було визначено: формування узагальнених знань та вмій, які б забезпечили дитині широку орієнтацію у світі, який чуттєво сприймається, формування уявлень про зовнішні властивості та якості речей, введення набутого сенсорного досвіду у діяльність дитини, своєчасне та правильне поєднання сенсорного досвіду зі словом (В. Аванесова, Л. Венгер, Н. Ветлугіна, О. Запорожець, Е. Пілюгіна, М. Поддяков, Н. Сакуліна, Є. Тіхеєва, А. Усова та ін.).

Вивчення спеціальної психолого-педагогічної літератури свідчить, що різні аспекти сенсорного розвитку дітей із психофізичними порушеннями розглянуті у дослідженнях Р. Бабенкової, К. Вересотської, О. Гаврілушкіної, Н. Гіренко, Т. Головіної, О. Єкжанової, Е. Кудрявцевої, О. Катаєвої, С. Кім, О. Літовченко, І. Моргуліса, М. Нудельмана, В. Петрової, Б. Пінського, О. Стребелевої, Н. Стадненко, І. Соловйова, Г. Цикото, С. Юровського та ін. Науковці однак стверджують, що у розумово відсталих дітей сенсорний розвиток підпорядковується тим самим закономірностям, що й у дітей без особливостей розвитку, однак має своєрідний і повільний перебіг, а труднощі й недоліки зумовлені особливостями психофізичного розвитку таких дітей (недорозвиток уваги, уявлень, пам'яті, мовлення, мислення, предметної діяльності тощо).

У науковій літературі з проблеми розвитку сприймання розумово відсталих дітей переважно досліджувались особливості їх сприймання з точки зору психологічного вивчення пізнавальних можливостей (Т. Головіна, С. Давидова, О. Єкжанова, О. Катаєва, О. Мастюкова, О. Стребелева, Н. Стадненко). Так, доведено, що недорозвиток пізнавальної діяльності при олігофренії обумовлює специфічні особливості сприймання: діти можуть виділяти в предметі лише окремі властивості та якості, але не можуть

встановити між ними зв'язки та самостійно скласти цілісне уявлення про предмет. З'ясовано також, що недорозвиток всіх видів сприймання ускладнює продуктивну (ліплення, аплікація, малювання, конструювання) та навчальну діяльність розумово відсталих дошкільників та школярів, а в подальшому – трудову та інші види діяльності (Р. Бабенкова, К. Вересотська, О. Гаврілушкіна, Н. Гіренко, Т. Головіна, І. Грошенков, Е. Гульянц, М. Нудельман, В. Петрова, Б. Пінський, Ж. Шиф, С. Юровський та ін.).

У дослідженні сенсорного розвитку та сенсорного виховання дітей з психофізичними порушеннями раннього та дошкільного віку О. Катаєвою обґрунтовано концептуальні засади навчання та виховання дітей дошкільного віку з порушеннями слуху та дітей з розумовою відсталістю. Автором доведено, що у корекційно-педагогічній роботі необхідно спеціально формувати сприймання, пам'ять, мислення, мовлення та всі види дитячої діяльності. Здійснене О. Катаєвою дослідження сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників вперше було проведено на основі використання теорії формування перцептивних дій, а результати було покладено в основу сучасної дошкільної олігофренопедагогіки. Виявлений О. Катаєвою факт відсутності динаміки у сенсорному розвитку розумово відсталих дітей після п'яти років є надзвичайно важливим, оскільки саме у цьому віці має формуватися сприймання тих властивостей предметів, які базуються на перцептивному орієнтуванні, але без спеціально організованої навчально-виховної роботи сенсорний розвиток значно затримується.

Таким чином, аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив про необхідність спеціального дослідження, що дало б змогу виявити особливості та рівні сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників 5-7 років, які виховуються у спеціальному дошкільному навчальному закладі, з позицій теорії розвитку сприймання як формування перцептивних дій, та розробити відповідно до рівнів розвитку сприймання систему педагогічного забезпечення сенсорного виховання (змісту, методів, форм та умов їх введення у виховний процес).

У другому розділі – **«Особливості сенсорного розвитку розумово відсталих дітей дошкільного віку»** – з'ясовано сутність та механізми формування перцептивної дії, визначено показники її вивчення, обґрунтовано методику констатувального етапу дослідження, представлено його результати, виявлено особливості сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників, визначено його критерії та рівні.

Всебічний аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу з'ясувати сутність перцептивної дії, структура якої має завдання, засоби, операції (Л. Венгер, О. Запорожець та ін.). Завданням перцептивної дії є пошук, знаходження, розрізнення, ідентифікація та відображення об'єктивних зовнішніх властивостей предметів та їх відношень, які утримують якісну і кількісну характеристику. Засоби виконання перцептивних дій – системи сенсорних еталонів, вироблених суспільством та засвоєних кожною людиною загальноновизнаних зразків чуттєвих властивостей предметів (кольори спектру

та їх відтінки, система геометричних форм, фонем рідної мови та ін.). Найважливішими операціями здійснення перцептивної дії є ознайомлення та розпізнавання (О. Запорожець, В. Зінченко). Формування перцептивних дій відбувається у процесі інтеріоризації, шляхом переходу від практичних дій до розгорнутих перцептивних, які відбуваються за участю рецепторних апаратів, і надалі до згорнутих форм, які не містять зовнішніх рухів (О. Запорожець).

Розроблена методика вивчення сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників базується на врахуванні психологічної сутності досліджуваного, що розглядається як становлення перцептивних дій. У своїй розгорнутій формі перцептивні дії набувають структури, особливості якої певною мірою характеризують сенсорний розвиток особистості. Розуміючи сенсорний розвиток як процес становлення перцептивних дій під час інтеріоризації, від виділення властивості до використання знань про цю властивість в учбово-практичній діяльності, основними показниками його вивчення у дітей з вадами інтелекту нами обрані:

- виокремлення заданої властивості предметів, урахування якої визначає ефективне виконання діяльності (дія ознайомлення, якій відповідають операції знаходження, виділення інформативних ознак);

- наявність і використання уявлень про властивості предметів (дії ознайомлення та розпізнавання, яким відповідають операції складання базового образу в уявленні, порівняння отриманої інформації з образами в уявленні);

- вміння розпізнавати знайому властивість у процесі діяльності (дія розпізнавання, якій відповідають операції категоризації уявлень, називання).

Показник виокремлення заданої інформації вивчався нами в процесі виконання вправ на вибір та групування за зразком; показник наявності уявлень про властивості предметів – на основі групування та вибору за зразком з відтермінуванням у часі; вміння розпізнавати знайому властивість на основі вибору та групування заданої властивості за назвою; самостійного називання властивості.

У нашому дослідженні вивчення сенсорного розвитку розумово відсталих дітей здійснювалося в контексті сприймання таких властивостей предметів та явищ навколишнього середовища як колір, форма та величина. На нашу думку, це найбільш інформативні зовнішні ознаки предметів, які необхідні розумово відсталій дитині у повсякденному побутовому орієнтуванні та в ігровій, образотворчій, конструктивній діяльності.

Результати, одержані на етапі констатувального експерименту, довели, що сенсорний розвиток розумово відсталих дітей відбувається повільно та з певним запізненням, порівняно із сенсорним розвитком нормально розвинених однолітків. Відповідно до структури перцептивної дії, змісту її компонентів та показників, з'ясовано, що у більшості розумово відсталих дошкільників – вихованців спеціального дошкільного закладу – наявний достатній загальний рівень сенсорного розвитку (62%), інші ж діти мають низький (26%) та середній (11%) рівні. У дітей з нормальним інтелектом (НР)

загальні рівні сенсорного розвитку значно відрізняються, оскільки майже всі вони мають достатній рівень (93%).

При цьому, найбільш сформованим у розумово відсталих дітей виявилось сприймання глобальної величини предметів (93%), менше – форми (49%) та кольору (43%). У НР дітей сприймання глобальної величини сформовано у всіх, а форми та кольору – у 90% дошкільників.

Уявлення про колір, як властивість предметів та явищ, у більшості дітей мають нестійкий характер. У процесі обстеження предметів та визначення кольору деякі діти використовують практичні спроби порівняння зразка з об'єктом. Це свідчить про те, що інтеріоризація способів обстеження об'єктів різних кольорів ще не завершена. Еталонні уявлення про колір не сформовані у розумово відсталих дошкільників ні старшої, ні підготовчої груп. Це підтверджує, що перцептивні дії щодо сприймання кольору у розумово відсталих дошкільників перебувають на етапі становлення. У НР дітей спостерігається інша картина щодо сприймання кольору: вони взагалі не використовують зовнішніх дій обстеження, проте завдання виконують правильно, припускаючись помилок лише під час самостійного називання кольорів.

Під час дослідження з'ясувалося, що розумово відсталі дошкільники виділяють і розрізняють форми об'єктів на рівні практичних проб. Зорове співставлення, внаслідок якого відбувається виокремлення форми, формується уявлення про форму, закріплене поняттям-назвою, виявлено у незначної кількості дітей. Чимало розумово відсталих дошкільників не мають стійких уявлень про форми, крім тих, з назвами яких вони знайомі. Дітям складно утримувати образ уявлення впродовж певного часу. Водночас, НР мають стійкі уявлення про форми, можуть узагальнити назвою власні уявлення про форму, обирають та групують форми за назвою, і тільки незначна частина НР дітей припускається помилок під час самостійного називання форми.

Особливості сприймання величини предметів у розумово відсталих дошкільників виявилися у нестійкості уявлень про глобальну величину предметів (велике, маленьке), випадковості, нерівномірності результатів упродовж виконання практичних завдань, які передбачають урахування величини предметів. Слід зазначити, що у тих випадках, коли НР діти оволодівали принципом виконання завдання, то і в змінених ситуаціях вони правильно виконували операцію на групування за зразком загальної величини предмета, чого не спостерігалось у розумово відсталих. Засвоївши правильне виконання певного завдання, що передбачає урахування глобальної величини, розумово відсталі діти не переносять здобуті знання і досвід їх використання в нову ситуацію.

Результати дослідження підтвердили, що оскільки у переважної більшості розумово відсталих дошкільників сприймання глобальної величини сформовано на достатньому рівні, у подальшому розвиток сприймання величини слід здійснювати за конкретними параметрами: високий – низький, вузький – широкий і тощо.

Під час дослідження з'ясувалося, що виокремлення та розрізнення форми, кольору, величини предметів, відповідно до структури перцептивної дії, змісту її компонентів, доступно всім розумово відсталим дошкільникам. Водночас, образи уявлення про колір, форму мають нестійкий фрагментарний характер, відповідно, знання про сенсорні еталони форми та кольору спостерігаються у незначної частини дітей. На відміну від розумово відсталих, НР діти мають стійкі уявлення про властивості предметів. Характерно, що розумово відсталі дошкільники, знаючи назви властивостей (форми, кольору), не завжди співвідносять їх із відповідними значеннями, тобто спостерігається неправильне поєднання чуттєвого досвіду із словом, або формалізм знань. НР діти також помиляються під час називання еталонів кольорів та форм, але таких випадків значно менше, порівняно з розумово відсталими.

У процесі обстеження розумово відсталими дітьми предметів з метою визначення їх зовнішніх властивостей виявилось, що вибір за зразком є для них значно легшим завданням, ніж групування за зразком. Вибір за зразком відбувається значно краще з малої кількості об'єктів та за умови їх контрастності. У розумово відсталих дітей спостерігаються труднощі під час складання цілісного образу предмета, помилки при розташуванні правильно обраних частин предмета, чого не спостерігається у дітей НР.

Отже, чуттєві орієнтири щодо навколишнього предметного світу у розумово відсталих дітей виявилися недосконалими і недостатніми для подальшого розвитку їхньої пізнавальної та повноцінної предметно-практичної діяльності.

У третьому розділі – **«Система корекційних занять з сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників»** – обґрунтовано та описано спеціально розроблену систему корекційних занять із сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників, в основі якої – використання дидактичних ігор та вправ; наведено результати формувального етапу дослідження; представлено методичні рекомендації щодо сенсорного розвитку дітей, які виховуються у спеціальному дошкільному закладі.

Ідея розробки корекційних занять, а саме методичної системи дидактичних ігор та вправ з метою формування сенсорних умінь, знань та навичок у розумово відсталих дошкільників ґрунтувалася на тому, що в існуючій практиці корекційно-розвивальної роботи з дітьми цієї категорії завдання сенсорного виховання більшою мірою розв'язуються у процесі навчання дітей малювання, конструювання, математики, ігрової діяльності. Необхідні дидактичні матеріали та методи розвитку сприймання добираються кожного разу у відповідності до зазначених видів діяльності та не мають системного характеру з огляду на вирішення завдань становлення перцептивної діяльності. Вирішення завдань сенсорного виховання засобами дидактичних ігор та вправ ще не набуло системного характеру. Все це дало підстави виокремити сенсорне виховання розумово відсталих дітей як певну спеціально організовану складову дошкільного виховання для розв'язання специфічних завдань, розвитку їхнього сприймання.

У розробленій системі дидактичних ігор та вправ із сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників послідовно реалізовано вимоги до поетапного формування перцептивних дій, відповідно до їх структури (завдань, засобів, операцій). Ігри та вправи з сенсорного розвитку дошкільників спрямовані на набуття сенсорного досвіду у вигляді дій обстеження та сенсорних еталонів.

Засвоєння змісту ігор та вправ із сенсорного виховання забезпечувалось завдяки впровадженню спеціальних методик, в основу яких було покладено виявлені особливості сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників, та організації впровадження ігор і вправ у навчально-виховний процес дошкільних закладів для дітей цієї категорії.

Дидактичні ігри використовувались з метою опанування перцептивних засобів – сенсорних еталонів, а сенсорні вправи – для засвоєння перцептивних операцій (дій обстеження). При цьому слід зазначити, що опанування перцептивних засобів та операцій пов'язане із розв'язанням єдиних завдань перцептивної дії: пошук, виявлення, розрізнення, ідентифікація, відображення сенсорної інформації.

Педагогічне забезпечення сенсорного розвитку розумово відсталих дітей передбачає визначення його організаційної, змістової та методичної складових (Ю. Бабанський, В. Синьов, О. Хохліна та ін.). У напрямі забезпечення зазначених складових і здійснювалася робота з розробки методики формувального етапу дослідження.

У процесі сенсорного виховання розумово відсталих дітей розв'язувались завдання: а) загальні – завдання сенсорного розвитку НР дітей – формування орієнтувально-пошукової діяльності, ознайомлення дітей із сенсорними еталонами (форми, кольору, величини), поєднання сенсорного досвіду дитини зі словом, яке позначає власне те, що сприймається, допомагає закріпити образи предметів, якостей, властивостей, відношень, що робить їх більш чіткими, систематизованими та узагальненими; б) специфічні – спрямовані на корекцію відхилень сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників.

Робота з корекції сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників відбувалась диференційовано: з дітьми, які перебувають на низькому та середньому рівнях сприймання – у два етапи, а з дітьми із достатнім рівнем розвитку сприймання – починаючи з другого етапу. Кожний етап формування мав певні завдання, які розв'язувались у процесі роботи з групами дітей, розподілених за результатами констатувального дослідження – за рівнями розвитку сприймання.

Завдання першого етапу роботи передбачали: формування позитивного ставлення до спільної діяльності; організацію виокремлення розумово відсталими дітьми властивостей предметів; організацію засвоєння дітьми уявлень про сенсорні еталони; навчання дітей таких способів обстеження, які б потребували використання засвоєних уявлень в якості сенсорних еталонів. На другому етапі розв'язувались наступні завдання: розширення практичного досвіду дітей, їх знань та уявлень про властивості предметів; формування

практичних дій з урахуванням форми, розміру, кольору іграшки (предмета); навчання дітей словесних позначень (назв) сенсорних еталонів; навчання дітей використовувати еталони для обстеження властивостей реальних предметів.

Для розв'язання окремих завдань розвитку та корекції сенсорно-перцептивної сфери розумово відсталих дошкільників добирався відповідний зміст навчально-виховної роботи. На першому етапі він полягав у накопиченні розумово відсталими дітьми уявлень про колір, форму, величину предметів; навчання дітей зосереджувати увагу на властивостях предмета; здійснювати вибір за зразком заданої властивості з невеликої кількості об'єктів; виконувати спільні з експериментатором дії, дії за наслідуванням і зразком; користуватися елементарними діями обстеження (прикладання, накладання, обмацування, перевертання тощо).

На другому етапі зміст навчально-виховної роботи полягав у навчання дітей сенсорних еталонів кольору, форми, величини предметів, навчання групувати предмети за зразком; формуванні координованих рухів руки з урахуванням форми та величини іграшки; удосконаленні дрібної моторики; навчання виконувати порівняння, опануванні прийомів обстеження (примірювання, прикладання, накладання, обмацування, стискання, перекладання, повертання), виділяючи при цьому характерні ознаки; навчання виконувати елементарне аналітичне обстеження (виділяти частини предметів (іграшок) за запитаннями педагога); складанні з готових геометричних форм візерунків, предметних аплікацій; навчання знаходити у процесі гри предмети із заданою властивістю з навколишнього; навчання самостійно називати виявлені властивості; формуванні уявлень про навколишнє, використанні результатів аналізу предмета (форма, колір, розмір) під час навчання описувати малюнок, реальні предмети тощо.

У конструюванні системи ігор та вправ із сенсорного розвитку розумово відсталих дітей використовувались методики загальної дошкільної педагогіки з метою засвоєння дітьми певних властивостей (форма, величина, колір) та відношень предметів (В. Аванесова, Л. Венгер, Н. Ветлугіна, О. Запорожець, М. Поддьяков, Н. Сакуліна, А. Усова та ін.).

Методи та прийоми навчання, добирались з урахуванням наочно-дієвого характеру. При цьому експериментатор виявляв активну позицію, демонстрував дитині іграшки, посібники і, головне, спосіб дій з ними, супроводжуючи свої дії емоційно забарвленими поясненнями.

Упродовж засвоєння дитиною спільних дій, дій за наслідуванням та за зразком, педагог використовував вербальні методи навчання: для організації діяльності дітей, з метою звернення уваги до певної властивості, для визначення завдання, яке постає перед дитиною, для узагальнення та фіксації результату дій дитини.

Співвідношення між усіма способами засвоєння розумово відсталою дитиною сенсорного досвіду було досить гнучким: дитина не затримувалась на діях за наслідуванням там, де вона могла діяти за зразком, і на діях за зразком в умовах, коли дитина діяла самостійно чи за вербальною

інструкцією. При цьому зверталась увага на те, що різні завдання діти виконують по-різному. Відповідно, якщо дитина не виконувала завдання за словесною інструкцією, використовувались дії за наслідуванням, чи спільні дії, залежно від складності завдання.

При визначенні основних форм роботи з формування перцептивної діяльності розумово відсталих дітей дошкільного віку ми виходили з розуміння доцільності поєднання різних форм навчання (залежно від завдань та змісту навчання).

Основною формою педагогічної роботи з дітьми було заняття. Найбільш ефективною та дієвою виявилась індивідуальна форма проведення заняття, та малими групами, оскільки це дає змогу відпрацювати певну навичку безпосередньо під контролем педагога. При цьому враховувалось, що діти цієї категорії у більшості випадків не цікавляться діяльністю інших дітей; якщо ж відсутній постійний емоційний контакт з педагогом, увага дітей розпорошується, втрачається інтерес до виконання завдання. Крім цього, ігри та вправи із сенсорного виховання використовувались у повсякденному житті, що сприяло збагаченню чуттєвого досвіду дитини, через сприймання нею комплексу різноманітних властивостей природи та світу речей.

Таблиця 1

Данні про виконання дітьми завдань на вибір та групування за зразком кольору, форми, величини предметів у контрольній та експериментальній групах до і після проведення формуючого експерименту

№ серії	Оцінка (%)				Різниця між А і Б	
	Вихідні дані (А)		Підсумкові дані (В)			
	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група
Колір						
1 серія	87.5	90.47	87.5	95.23	0	4.76
2 серія	68.75	66.66	75.00	90.47	6.25	23.81
3 серія	68.75	71.42	75.00	90.47	6.25	9.52
4 серія	43.75	42.85	50.00	85.71	6.25	42.86

Форма						
1 серія	87.5	90.47	93.25	100	6.25	9.53
2 серія	81.25	85.71	87.5	95.23	6.25	9.52
3 серія	68.75	66.66	81.25	95.23	1.52	28.57
4 серія	37.5	38.09	37.5	76.19	0	38.1
Величина						
1 серія	87.5	85.71	93.75	100	6.25	14.29
2 серія	50.00	52.38	62.75	95.23	12.38	43,37

Отримані внаслідок формувального експерименту дані засвідчили позитивні результати виконання дітьми контрольних завдань: всі оволоділи вибором за зразком з 2 предметів за кольором, формою, величиною. Більшість дітей стали групувати предмети за зразком кольору, форми, величини з більшої кількості елементів. Відтак, можна констатувати, що розумово відсталі дошкільники досягли значних успіхів у сенсорному розвитку на рівні чуттєвого виокремлення та розрізнення таких властивостей предметів як колір, форма, величина. Так, всі діти експериментальної групи виконали завдання на вибір за зразком кольору, користуючись вербальною інструкцією; 95% дітей виконали аналогічне завдання на основі вибору як за формою, так і за величиною. При самостійному виконанні дітьми завдань на групування за зразком (за кольором) результати підвищилися до 85%,– до 76% (за формою). Суттєвим досягненням стало використання дітьми експериментальної групи розгорнутих практичних дій, що свідчить про сформованість практичних дій обстеження. Основні результати виконання дітьми завдань на вибір та групування за зразком кольору, форми, величини предметів у контрольній і експериментальній групах до і після проведення формувального експерименту представлені у таблиці 1.

Отже, результати дослідження переконливо доводять позитивні зрушення у сенсорному розвитку розумово відсталих дітей внаслідок спеціально-організованої педагогічної роботи, в основі якої – система корекційних занять з використанням дидактичних ігор та вправ, що свідчить про її ефективність.

ВИСНОВКИ

Здобуті в процесі дослідження результати дають змогу дійти таких загальних висновків:

1. Внаслідок теоретичного аналізу літературних джерел з'ясовано, що проблема сенсорного виховання та сенсорного розвитку є однією з найбільш актуальних у педагогіці раннього розвитку. Психічні процеси відчуття та сприймання забезпечують сенсорно-перцептивний рівень відображення навколишньої дійсності в образній формі, що виконує регуляцію актуальних дій суб'єкта. Таке відображення дійсності складає основу формування пізнавальної діяльності та має суттєве значення для удосконалення практичної діяльності суб'єкта.

Визначено, що суть сенсорного виховання складає сенсорний розвиток дитини, який розглядається найбільшою мірою в аспекті теорії розвитку сприймання, як формування та удосконалення перцептивних дій. Формування ж перцептивних дій передбачає опанування перцептивних операцій (дій обстеження) відповідно до засобів (знарядь) – сенсорних еталонів, за допомогою яких виявляються властивості та особливості об'єктів, та завдань (пошук, виявлення, розрізнення, ідентифікація тощо). Загалом, сенсорне виховання розглядається як процес формування в дитини відчуття та сприймання, здатності відображати предмети, виділяти їх властивості та відношення.

2. У результаті спеціально проведеного емпіричного вивчення сенсорного розвитку, як сформованості перцептивних дій, відповідно до їх структури (завдання, засоби, операції), змісту складових та показників, механізмів та рівнів сприймання кольору, форми, величини предметів і явищ дійсності, в розумово відсталих дошкільників виявлено уповільненість, недоліки та специфічні особливості. У більшості дітей виявлено достатній рівень сенсорного розвитку. Виокремлення та розрізнення заданих властивостей предметів доступно всім дітям цієї категорії, однак уявлення про властивості кольору, форми мають нестійкий та фрагментарний характер; знання щодо сенсорних еталонів форми та кольору недостатні або формальні.

Перцептивна діяльність розумово відсталих дошкільників здійснюється більш успішно в умовах практичного співставлення об'єкта та зразка, вибору за зразком, малої кількості об'єктів та їх контрастності, а з труднощами – в умовах відстроченого вибору, вибору з більшої кількості об'єктів, ніж 4, групування за зразком та інструкцією, переносу способу обстеження предмета та розв'язання завдання в нову ситуацію. Найбільше недоліків виявлено щодо сприймання дітьми форми та кольору. Упродовж перебування у спеціальному дошкільному закладі сенсорний розвиток дітей не набуває значних змін.

3. Експериментально доведено, що сенсорному розвитку розумово відсталих дошкільників сприяє застосування у навчально-виховному процесі системи корекційних занять з використанням дидактичних ігор та вправ. В основу розробки такої системи покладаються вимоги до поетапного

формування перцептивних дій відповідно до їх структури; кожний етап формування забезпечується спеціально визначеними завданнями та змістом. Встановлено, що сенсорному розвитку розумово відсталих дітей сприяє формування орієнтувально-пошукової діяльності, ознайомлення із сенсорними еталонами (форми, кольору, величини), поєднання сенсорного досвіду дитини зі словом-назвою властивостей предметів, за умови здійснення з дітьми загальної корекційної роботи та специфічної, спрямованої на корекцію відхилень сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників. При розробці системи дидактичних ігор та вправ враховувались виявлені рівні та особливості сенсорного розвитку дітей, їх можливості.

4. Розроблена система корекційних занять із сенсорного розвитку передбачає накопичення розумово відсталими дітьми сенсорного досвіду, формування в них дій обстеження властивостей предметів, формування уявлень про колір, форму, величину предметів та засвоєння ними назв сенсорних еталонів, включення сенсорного досвіду у діяльність дитини. Реалізація такої системи занять у процесі використання дидактичних ігор і вправ базується на залученні всіх доступних способів засвоєння дітьми сенсорного досвіду: привертання уваги дітей до зовнішніх властивостей предметів, спільні дії педагога і дитини, дії за наслідуванням дій дорослого, дії за зразком, за вербальною інструкцією. Використання у роботі зазначених способів уможливорює надання дитині індивідуальної допомоги у навчально-виховному процесі для забезпечення успішного виконання нею завдань на всіх етапах, накопичення чуттєвого сенсорного досвіду зі своєчасним поєднанням зі словом, його усвідомленим застосуванням у практичній діяльності.

5. Експериментально підтверджено, що після проведення спеціально організованої навчально-виховної роботи із сенсорного розвитку у розумово відсталих дошкільників значно покращились кількісні та якісні показники виконання завдань з предметами, які відрізняються за кольором, формою, величиною, що свідчить про підвищення рівня їх сенсорного розвитку, зокрема рівня сформованості уявлень про зовнішні властивості предметів та знань сенсорних еталонів. Отримані результати формувального етапу дослідження є підставою для висновку про ефективність розробленої системи дидактичних ігор та вправ для сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Зокрема, потребує розробки педагогічне забезпечення, корекція та розвиток сприймання інших зовнішніх властивостей предметів, проблема визначення оптимальних організаційних умов використання запропонованої системи роботи з сенсорного виховання в спеціальних освітніх закладах для РВ дітей та ін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Трикоз С.В. До питання про сенсорне виховання розумово відсталих дітей дошкільного віку / С.В. Трикоз // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин: матеріали Всеукраїнської наук. – практ. конф. / Міністерство освіти України, АПН України, Інститут дефектології АПН України. – К., 1994. – С. 103-105.
2. Трикоз С.В. Основні функції спеціальних дошкільних закладів для розумово відсталих дітей в Україні / С.В. Трикоз // Психолого-педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами: матеріали наук. – звітної конференції / Інститут дефектології АПН України. – К., 1995. – С. 66-69.
3. Трикоз С.В. Особливості сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників / С.В. Трикоз // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні: матеріали II з'їзду Товариства психологів України. – К., 1996. – Т. 10. – С. 25-27.
4. Трикоз С.В. Особливості сприймання кольору, форми і розміру розумово відсталими дошкільниками / С.В. Трикоз // Психолого-педагогічні основи професійної підготовки вчителя: наук.-метод. зб. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1996. – С. 86-88.
5. Трикоз С.В. Особливості сприймання форми розумово відсталими дошкільниками / С.В. Трикоз // Дефектологія. – 1999. – № 4. – С. 11-15.
6. Трикоз С.В. Сенсорна готовність розумово відсталих дітей до навчання у школі / С.В. Трикоз // Нива знань: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: Промінь, 1999. – С. 82-83.
7. Трикоз С.В. Сенсорний компонент підготовки розумово відсталих дітей до шкільного навчання / С.В. Трикоз // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук.-метод. зб. / АПН України, Інститут дефектології. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 81-84.
8. Трикоз С.В. Теоретичні засади формування сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників / С.В. Трикоз // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб.наук.пр. – Слов'янськ: Слов'янський педагогічний університет, 2000. - С. 121-125.
9. Трикоз С.В. Сенсорний розвиток як компонент корекційно розвивальної мети стандартів освіти розумово відсталих дітей / С.В. Трикоз // Дефектологія. – 2000. – №4. – С. 24-25.
10. Трикоз С.В. До проблеми сенсорного розвитку розумово відсталих дітей / С.В. Трикоз // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. зб. / АПН України, Ін-т дефектології. – К., 2001. Вип. 2. – С. 86-90.
11. Трикоз С.В. Проблема диференційованого підходу у навчанні та сенсорний розвиток розумово-відсталих дітей / С.В. Трикоз // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у

- спеціальній школі: наук.-метод. зб. / АПН України, Ін-т дефектології. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 274-276.
12. Трикоз С.В. Критерії розвитку сенсорних здібностей учнів допоміжної школи / С.В. Трикоз // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. зб. / АПН України, Ін-т дефектології. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 170-173.
  13. Трикоз С.В. Вивчення сенсорного розвитку молодших школярів допоміжної школи / С.В. Трикоз // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: тези доповідей. V міжнародна наук.-пр. конф. / Ун-т „Україна”. – К., 2004. – Вип.1 – С.56-57.
  14. Трикоз С.В. Зміст та завдання сенсорного виховання дітей з інтелектуальною недостатністю / С.В. Трикоз // Актуальні проблеми навчання дітей з особливими потребами: зб. наук. праць / Ун-т „Україна”. – К., 2010. – Вип. 7(9). – С. 235-240.
  15. Трикоз С.В. Педагогічні засади сенсорного виховання дошкільників з інтелектуальною недостатністю / С.В. Трикоз // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови : наук.-метод. зб. / НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. – К., 2010. – Вип.1. – С. 274-282
  16. Трикоз С.В. Особливості формування сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників / С.В. Трикоз // Теорія і практика олігофренопедагогіки та спеціальної педагогіки: зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 67-73.
  17. Трикоз С.В. Сенсорний розвиток розумово відсталих дошкільників у процесі ознайомлення їх з кольором, формою, величиною предметів / С.В. Трикоз // Теорія і практика олігофренопедагогіки та спеціальної педагогіки: зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. – К., 2011. – Вип. 6. – С. 134-144.
  18. Мерсіянова Г.М., Трикоз С.В. Посібник «Образотворча діяльність у дошкільних закладах» молодша, середня, старша група / Мерсіянова Г.М., Трикоз С.В. //– К.: «Літера ЛТД», 2011 (в 6 частинах). – с.288.
  19. Мерсіянова Г.М., Трикоз С.В. Методичні рекомендації до посібника «Образотворча діяльність у дошкільних закладах» молодша, середня, старша група. – К.: «Літера ЛТД», 2011 – с.96.

АНОТАЦІЇ

Трикоз С.В. Корекція сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників засобами дидактичних ігор та вправ. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. – Київ, 2012.

Дисертаційне дослідження присвячено актуальній психолого-педагогічній проблемі сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників, яка вирішувалась у контексті теорії формування перцептивних

дій на основі розробки та використання у корекційному навчально-виховному процесі спеціального освітнього закладу системи дидактичних ігор та вправ.

У дисертації з'ясовано сутність, етапи та механізми формування перцептивної дії, особливості якої характеризують сенсорний розвиток особистості. Відповідно до визначених показників сформованості перцептивної дії, виявлено особливості та рівні сенсорного розвитку розумово відсталих дошкільників на основі сприймання ними форми, кольору та величини предметів.

Розроблено педагогічне забезпечення сенсорного розвитку розумово відсталих дітей шляхом використання системи дидактичних ігор та вправ, достатніх для формування перцептивних дій з урахуванням виявлених у них особливостей сенсорно-перцептивної сфери. Застосування системи дидактичних ігор та вправ дає змогу скорегувати сенсорний розвиток дітей цієї категорії, сформувати у них перцептивні дії на достатньому рівні, необхідні для подальшого розвитку та життєдіяльності.

Ключові слова: сенсорний розвиток, перцептивні дії, розумово відсталі дошкільники, особливості сенсорного розвитку, система дидактичних ігор та вправ.

Трикоз С.В. Коррекция сенсорного развития умственно отсталых дошкольников средствами дидактических игр и упражнений. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.03 – коррекционная педагогика. – Институт специальной педагогики НАПН Украины. – Киев 2012.

Диссертационная работа посвящена исследованию актуальной психолого-педагогической проблемы сенсорного развития умственно отсталых дошкольников. На основе анализа литературных источников определено, что сенсорное развитие ребенка наиболее продуктивно осуществляется в аспекте теории развития восприятия как формирования и совершенствования перцептивных действий. В диссертации рассматриваются сущность (задачи, средства, операции) перцептивных действий, этапы и механизмы их становления, на основе которых определены показатели сенсорного развития умственно отсталых дошкольников в процессе восприятия ими цвета, формы и величины предметов. Установлено, что сенсорное развитие умственно отсталых дошкольников имеет специфические особенности, которые проявляются в отставании по срокам развития, относительно нормально развивающихся дошкольников, а также в специфике структуры и показателей перцептивных действий. Характерной особенностью сенсорного развития умственно отсталых дошкольников является нестойкость представлений о внешних свойствах предметов, что препятствует усвоению и оперированию сенсорными эталонами. Выявлено отсутствие стойкой связи между восприятием свойства и знанием его словесного обозначения, возможностью производить простейшие группировки на основе воспринятого свойства.

С учетом особенностей и уровней развития перцептивной деятельности умственно отсталых детей разработана методика педагогического обеспечения сенсорного развития путем использования системы дидактических игр и упражнений. Общими задачами предлагаемой системы игр и упражнений является формирование действий обследования внешних свойств предметов, усвоение сенсорных эталонов формы, цвета, величины и коррекция выявленных недостатков восприятия. Обучение осуществлялось с детьми в два этапа дифференцированно: дети, которые имели низкий и средний уровень сенсорного развития проходили первый и второй этап работы, а дети с достаточным уровнем – только второй этап. На первом этапе обучения у детей формировали умения выделять заданные свойства предметов, осуществлять на их основе группировку, организовывали ознакомление детей с представлениями о сенсорных эталонах, обучали таким способам обследования предметов, которые предполагали использование усвоенных представлений в качестве сенсорных эталонов. На втором этапе обучения формировали практические действия детей с учетом формы, цвета и величины предметов, обучали названиям сенсорных эталонов и обобщенным способам обследования предметов.

Использование системы игр и упражнений дает возможность корригировать сенсорное развитие умственно отсталых дошкольников и формировать у них перцептивную деятельность на достаточном для их развития уровне.

Ключевые слова: сенсорное развитие, перцептивные действия, умственно отсталые дошкольники, особенности сенсорного развития, система дидактических игр и упражнений.

SUMMARY

Trukoz. S. – Correction of sensory development of mentally retarded preschoolers means of didactic games and exercises. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.03 – correctional education. – Institute of Special Education NAPS of Ukraine.

The thesis is devoted to the actual psychological and pedagogical problems of sensory development of mentally retarded preschoolers through the formation of perceptual actions, using a specially developed system of didactic games and exercises.

The thesis describes the essence, stages and mechanisms of perceptual actions, features which to some extent characterize the sensory development of the individual. Developed in the thesis rates of formation of perceptual actions, allowed to determine the characteristics and sensory level of mentally retarded preschool children based on their perception of form, color and size of objects.

Devised the method of guaranteeing sensory development of mentally retarded children through the use of didactic games and exercises based on certain features and levels of formedness of perceptual actions. Using the system of didactic games and exercises allows to adjust the sensory development of children of this category,

to form their perceptual action at a sufficient level, required for their further development.

Keywords: sensory development, perceptual actions, mentally retarded preschoolers, features of sensory development, system of games and exercises